
Krleža Tisza Istvánról

1.

Halála előtt alig fél esztendővel (1981. augusztus 8.) Krleža azzal az óhajjal vett búcsút e sorok írójától: szeretné, ha *hungaricái*, azaz magyar tárgyú írásai, kötetbe gyűjtve, megjelenének magyarul Budapesten. Kétségtelen: takaros kötetre való szöveganyagról van szó, esszékről, naplójegyzetekről, magyar tárgyú versről is, apróbb feljegyzésekről, amelyek híven tükrözik alkotójuk konrántsem mindig magyarofil színezetű magyarságképét – annak ellenére, hogy a némelykor gyűlölködő, megvetéssel teli írásokon is szüntelenül átszüremkedik magyarországi ifjúsága iránti nosztalgiája. Hosszú e magyar tárgyú textusok szereplőinek névsora Ady Endrétől Andrássy Gyulán, Babits Mihályon, Jászi Oszkáron, Kosztolányi Dezsőn, Móricz Zsigmondon át Petőfiig és Tisza Istvánig, ami önmagában is serkentője magyarországi interpretálásuknak. Ezúttal a többféle műfajt reprezentáló Krleža-írásokban körvonalazódó Tisza-portrét, s annak alakulástörténetét kívánjuk bemutatni.

2.

A Krleža rajzolta Tisza-portré interpretálása többoldalúan indokolható. Vonatkozó feljegyzéseit olvasva, s Ady iránti rokonszenvét, valamint Adyt méltató 1930-as esszéjét (*Ady Endre a magyar lírikus*) ismerve okkal gondolhatnánk a magyar költő Tiszával szembeni ellenérzéseinek recepciójára, amit a háborúellenes Ady-líra krležai értelmezése-méltatása is sugallhat, bár az jelenleg inkább csak a feltételezés szintjén lehet érvényes. Látószögünkbe eleddig ugyanis nem került olyan adat, amely Ady legkeményebb, Tisza-elleneséget kifejező színtagmái, költői képei („geszti bolond”, „gyűjtogató csóvás ember”), netán Ady Tisza politikáját és személyét érintő publicisztikájának ismeretére utalna. Annak ellenére sem, hogy Krleža 1918-as, Tiszát minősítő feljegyzései – hangvételeket tekintve – olykor adys színezetűek.

További érv lehet a Krleža–Tisza viszony vizsgálatát illetően a korabeli horvát közélet máig népszerű író-politikus képviselőjének, a novellista és regényíró Ksaver Šandor Gjalskinak a Krležáéval merőben ellentétes, pozitív Tisza-portréja, amelyet a magyar országgyűlés egykori horvát képviselőjeként vetett papírra, s 1923-ban adott közre – a korabeli horvát politikai élet magyarofil rétegének vélekedését is tükrözve. A horvát képviselőcsoport „... vezetőjeként – olvassuk Gjalskinál – igen gyakran volt alkalmam magyar államférfiakkal és miniszterelnökökkel beszélgetni. A kiobbant világháború különösen sok lehetőséget kínált erre. Megemlítem ezt, mert így találkozhattam gróf Tisza miniszterelnökkel, kinek személyében az egyik legnagyobb és legzseniálisabb államférfit ismertem meg. Társaságában s a vele való beszélgetés közben az ember szüntelenül érezte intellektuális és jellembeli nagyságát. S noha töretlenül a valódi kálvinista hűvössége és konoksága áradt belőle, őszinte, tisztességes és lovagias viselkedésével mégis megnyerte az embert. Nem itt a helye, hogy megismételjem számos fontos kijelentését, amelyeket most is érték-ként tudok becsülni, mert azt mutatják, milyen gyorsan felismerte a dolgok valós állását és milyen szigorúan ítélte. Igen, nagy és tisztességes ember volt!”¹ (Lőkös István fordítása)

A vizsgálódás további indítéka lehet az 1914–1918 közötti horvát belpolitika Tiszával szembeni ellentmondásos viszonya, valamint a zágrábi sajtó jelentős részének nem éppen és nem mindig hungarofil kommunikációja. A horvát politikai élet nacionalista zászlóvivőinek

Tiszát támadó-elmarasztaló szellemisége éppúgy hatott a fiatal horvát író gondolkodására, mint a horvát és a pesti, s a bécsi sajtó információi. Ne feledjük: pályakezdőként maga is aktív publicisztikai tevékenységet folytatott: feladata a háborús események rendszeres kommentálása, s a magyar belpolitika történéseinek bemutatása volt. E korai publicisztika forrása – Mann Jolán figyelmeztet rá elsőként – gyakran a Jászi Oszkár polgári radikalizmusát közvetítő magyar sajtó, nevezetesen a *Világ*,² máskor a magyar szociáldemokraták lapja, a *Népszava*, ami – Krleža gondolkodásának, politikai „hitvallásának”, 1917-től erőteljesen baloldali elkötelezettségének ismeretében – nem szorul bővebb magyarázatra. Megint máskor a *Magyarországra* irányul figyelme, nem ok nélkül: Buza Barna cikkét ismerteti, érdeklődését írta a dolgozat tárgya kelti fel: Buza a magyarországi délszláv etnikum és a nemzetiségi kérdés problémaköréről értekezik – tagadva szerbek, horvátok, bosnyákok egységének, egyesülési vágyainak lehetőségét. Vélelme szerint Szerbia, Crna Gora, Dalmácia, Horvátország, Bosznia egyaránt független, önálló államiságban gondolkodik. Krleža sajnálkozással konstatálja és tragikusnak tekinti, „hogy a magyarok legdemokratikusabb eleme a háború ötödik esztendejében ... úgy vélekedik, hogy a mi nemzeti kérdésünket ily módon lehet megoldani.”³

Fontosak e publicisztikában a Tisza Istvánt érintő írások, egyben újabb érvek is Krleža Tisza-képének interpretálásához. Három, kifejezetten Tiszáról szóló cikk 1918 októberében íródott, 19–24. között, keletkezésük tehát egybeesik a naplóbeli legteljesebb Tiszaportrét tartalmazó írás időkeretével, szerepük a portré genezisében meghatározónak tűnik.

A Krleža-filológia már tisztázta: az életmű magyar élet- és élményanyagának alaprétege az 1908–1922 közötti közel másfél évtizedes időszakra tehető. Az írói élményvilág felől szemlélve e pályaszakaszt, az említett időhatáron belül három periódust különíthetünk el. Az első a Pécsen töltött hadapródiskolai három esztendő (1908–1911), a második a két ludovikás tanév, végül a harmadik már csak részben közvetlen, sokkal inkább közvetett, de folyamatos kapcsolata a magyarsággal, a magyar közélet problémáival, s a magyar kultúrával – beleértve az irodalmat is. Ez utóbbi szakasz „magyarságélményének”⁴ forrásai közvetlenek és közvetettek is. Konkrét adatok tanúskodnak például Kosztolányival és Jászi Oszkárral való személyes találkozásairól, írásai pedig arról árulkodnak, hogy 1914-re tehető pályakezdését követően figyeli a magyar sajtót, alkalmanként Budapestre is ellátogat, s közéleti szerepvállalóként információkat gyűjt kisebb-nagyobb dolgozatainak tárgyához. Említett publicisztikájára, a *Harc a magyar választójogi reformért*⁵ című 1918-as értekezésére, s az 1922-ben a *Nova Evropa*ban megjelent *Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogója* című terjedelmes tanulmányára⁶ gondolunk.

Ide kívánczik természetesen annak ismertetése is, hogy az utolsóként említett pályaszakaszban Krleža világnézete, eszmei-politikai elkötelezettsége jelentős fordulatokat mutat. 1913 táján már kristályosodó nietzscheánus világképét, s a délszláv egység ideáját és lehetőségével kapcsolatos vízióit tekinthetjük kiindulópontnak, amit 1916–1917-ben szociáldemokrata szimpátia motívál, majd az 1917-es orosz bolsevik forradalom hatása alatt (élete nagy úttévesztése volt) 1919-től már Lenin tanaival és forradalmi gyakorlatával rokonszenvez, hogy rövidesen a jugoszláv kommunisták pártja alapítóinak sorába lépjen. A balratolódás e folyamatában nem hanyagolható stációként kell számba vennünk a Jászi-féle föderalizmussal való szimpátiáját, majd rövidesen kiábrándulását,⁶ illetve Ady költészete iránti érdeklődését, sok tekintetben az Ady-líra recepcióját.

3.

Krleža Tiszáról alkotott képe ebben a fejlődéstörténeti kontextusban formálódott, amit közismert pacifizmusa, többszöri, a háború és az osztrák–magyar közös hadsereg, s a hadvezetés elleni kitérőse motívált. A portré genezisének kutatva a végpont tényeiből célszerű

kiindulni. Az 1956-ban közzétett *Régmúlt napok. Feljegyzések 1914–1921* c. Krleža-kötet, amely naplójegyzetek foglalata, kínál támpontokat. A kötetbeli szövegek többnyire a kronológiai rendet követik: történések, olvasmányélmények, olvasói reflexiók dátumozott lejegyzései. Ezt az időrendi folyamatot néhány esszéigényű és -jellegű, máskor aforizmaszerű fogalmazványok törlik meg – jóllehet a szerző ezúttal is az időrend szerint illeszti azokat kötete anyagába. Ezek közül való a *Feljegyzések ezerkilencszáztizennyolcból* címet viselő írás, amely – első pillantásra sejlik – vélhetően később, 1918 után kapta végső formját.⁸ A Krleža-hagyatékából előkerült egy „textuális variánsa” is *Postludium Hungaricum* címmel, ami újabb bizonyítéka a későbbi fogalmazásnak.⁹ A későbbi, végső stilizálás mellett szól az írás egész struktúrája, s a kiforrott szépiró nyelvi hangszerelését asszociáló előadásmód. Gondolatmenetének csúcspontja a Tisza-portré, amelyet a korabeli politika történéseinek és törekvéseinek kritikus interpretálása vezet be és zár le. Lírai, hangulatfestő expozíció, múltba tekintő, történelmi allúziókkal vegyes vízió, s a Lehár-operettek „mentalitása” keveredik a bevezető sorokban, majd „a Duna-keringők hullámainak ... örök-kék hangulatát” idézve a Monarchia utolsó évtizedeinek politikusa, tizenennyolcban is miniszterelnökként szolgáló alakját idézi fel: Wekerle Sándorét. A magyar kormányfőt Tisza István kreatúrájaként aposztrofálja, a krležai stílus gyűlölettől sem mentes kíméletlenségével: „Ez a valet de chambre évek óta hallgatózik a grófi alkóvokban, hogy a nagyméltóságú Tisza úr ökegyelmessége fel méltóztatott-e ébredni? ... Ez a fantom, örök kancellista szalonrokkjában, ez a szklerotikus-rózsaszínű, őszülő pofaszakállú szolgál, ez a livrés kreatúra Tisza grófi kabinetjének előszobáiban, ez a bécsi lakáj, akit a Mindenható kizárólag arra a célra teremtett, hogy az udvari ebédek után sherry brandyt vagy benediktinert szolgáljon fel ezüsttálcán a magyar miniszter uraknak. ... Wekerle ... házard routineur, aki – saját szavai szerint sohasem bocsátkozik részletekbe ... Szentül meg lévén győződve arról, hogy nincs az a nehézség a magyar politika dzsungelében, amelyet ne lehetne megoldani, ... zseniális nagyvonalúsággal intézi a dolgokat, mint valami bordélyházi zongorista; ... a politikai valcereknek ez a kupleráji zenésze ama hamiskártyások közé tartozik, akiről mindenki tudja, hogy egy ilyen szélhámossal való érintkezés összeférhetetlen a jobb társaság legelemibb ildomosági szabályaival, mégis mindenki túri, hogy bűbájosan kifossza a zsebeit.”¹⁰

E zszurnaliszta agresszivitást dehonosztáló minősítésekkel elegyítő „jellemrajz” aktuális politikai allúziókkal bővül, amikor Wekerle általános és titkos választójogot érintő programját minősíti, amely szerint azt „... kössék a legalacsonyabb osztrák katonai kitüntetés, a IV. osztályú Károly-kereszt és legalább nyolc hold föld birtoklásához ...” Alább a magyar belpolitika délszláv kérdéssel foglalkozó elképzeléseiről elmélkedik, majd Berlin és Bécs viszonyáról, továbbá IV. Károly és a magyar politikai elit Habsburgok iránti kritikátlan lojalitásáról – megint csak a publicisztikai felületesség terhével. Sommás megfellebbezhetetlenséggel íté, amikor azt állítja: semmi különbség nincs Kállay Benjámin, Wekerle Sándor, Klebelsberg Hugo (sic!), Apponyi Albert, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Bródy Sándor, Prohászka Ottokár, Bangha Béla, a Pallaviciniek, Odescalchiak, Schönborn-Bucheimek, az „egész lipótvárosi City” politikája és politikai nézetei között – Tisza Istvánnal az élen –, akik „meg vannak győződve, hogy megmagyarítják a svábot”.¹¹ S innen már csak egy lépés a déli szlávok, mindennek előtt a horvátok asszimilációs sérelmeiig, s itt példákkal is előhozakodik: „a Muraköz s a Murántúl fokozatos elmagyarosításáról”, „Fiume ... máris megbízható magyar hídfő” voltáról, „a királyi magyar uralom Boszniáig” történő kiterjesztésének szándékáról beszél, ami – köztudott – a politikai közéletben sokkal összetettebb probléma volt, hogysen pár mondatnyi sommás ítélettel hiteles képet lehetne róla rajzolni.

Ezt követően veti papírra írása Tiszát minősítő, a dolgozat fő gondolkörét alkotó passzuszát, az előzőekhez hasonló modorban, s a magyarországi korabeli baloldali és polgári radikális ellenzék sajtóját visszhangzó elfogultsággal és egyoldalúsággal. A „kékverű kálinista” Tisza „plutokratákkal és izraelitákkal, erdélyi bojárakkal, berlini junkerekkel, a horvát-szerb koalícióval” „keveri a kártyát”, „síkraszáll Mittel-Európáért, a némettel való szövetségért”, amivel célja „a demokratikus tömegek térhódításának”, a „jugoszláv kérdés megoldásának”, s „a magyar úri parlamentarizmus arisztokratikus status quoja” megbomlásának megakadályozása. Tisza „következetesen, feudálisan osztályöntudatos”, „erőszakos természetű, megalomán”, „könyörtelen” „hóhér”, aki „megveti az úgy nevezett baloldal összes fecsegőit: Károlyi és Batthyány gróf urakat, a plebejus Buzát, Hollót, Lovászyt, Justhot, s a Buchinger- és Szakasits-féle szociáldemokrata mizériákat.”¹² A „demokratikus tömegeket” megvető Tisza gróf komfortérzete akkor tökéletes, ha „az «utca söpredéke», a «büzös proletár csatornaszenny» korbács és csizma alatt kussol”, s mint a „magyar grófok” „anglomán”, „fanatikus”, „az angol protokoll, agrár-junkerizmus, ötórai tea, parasztmód (valójába lordok módján) terítetlen, nemesi ebédloasztalok csupasz tölgyfa lapján felszolgált ebéd, lóápolás, redingót és szudáni vagy kenyai oroszlánvadászat” „majmolója”.¹³

Súlyos szavak, a kor viszonyait kevésbé ismerő olvasó számára akár axiomatikus ítéletként is felfoghatók. Valójában, az 1918-as, fölöttébb feszült horvát–magyar viszony kontextusának ismeretében is kirívóan bántó, igaztalan, egyoldalú, Tiszát emberségében is sértő ítélet. Igaz, in statu nascendi nem került a nyilvánosság elé, ám későbbi, a *Régmúlt napok* naplójegyzetei közé iktatva (1956-ban) az életmű egészének általa vállalt, így nem hanyagolható összetevője lett. Alkotóként később sem tartotta szükségesnek esetleges árnyalását. Pedig a benne megfogalmazottak korrekcióját a Tisza-életpálya forrásainak s a huszadik század évtizedeiben gyarapodó, vonatkozó szakirodalom eredményei már a húszas-harmincas évektől lehetővé tették! Ma meg, Tisza legújabb monográfiái jóvoltából (Pölöskei Ferenc, Tőkéczi László, Vermes Gábor) Krleža állításai alaposan cáfolhatók. Vonatkozik ez a Tiszát szociálisan teljesen érzéketlen, az alsóbb néposztályokat, a „büzös proletárszennyet” lenéző és tirannisztikus eszközökkel féken tartó diktátorként aposztrofáló sorokra éppúgy, mint a magyar politikusként a németekkel való szövetség, s a Mitteleuropa-terv melletti kritikátlan kiállását, vagy a jugoszláv, azaz a nemzetiségi kérdést illető vélekedésére – lévén ez utóbbi problémakör is sokkal árnyaltabb, mint azt Krleža látni vélte.

Köztudott: a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan Tiszának voltak aggodalmai. Kétkedett a nem magyar etnikai csoportok államunk iránti feltétlen és abszolút lojalitását illetően, s az sem titok, hogy a más ajkú népközösségeket olykor nem tartotta maradéktalanul érettnak a politikai közszereplésre vagy például a választójog gyakorlására. Ám ennek ellenére igenis megvolt benne a nemzetiségi kérdés megoldásának szándéka is, s korántsem tekintette ellenségenek a nemzetiségeket – különbséget tett a lojális réteg és „az izgató elem”, „a nemzetellenes irányzatú agitátor” között. S azt se feledjük: a jogszerűséget mindig szem előtt tartó Tisza „a türelmetlen magyar sovinizmus ellen” is fellépett, sőt azt „nyilvánosan is elítélte, s lényegében nemzetellenesnek nevezte”.¹⁴

A nemzetiségekkel kapcsolatos vélekedésének árnyalásaként a háborús évekből származó adatok is ide kíváncsoznak, belőlük Vermes Gábor csokorra valót közöl. Eszerint például már a háború első hónapjaiban határozottan fellépett a hadsereg egyes tagjai részéről a nemzetiségekkel szemben megnyilvánuló túlkapások ellen, mondván: „a liberális örökség megőrzése” „még a háborús időben is” megköveteli „a jogegyenlőség érvényesülését”: 1914 augusztus 29-dikei, Buriánnak küldött táviratában közli: „A katonai parancsnokok által okozott kár, a kormány semmibevétele egyre csak növekszik. A lehető legnagyobb türelemmel igyekeztem megkímélni ettől az ügytől Ferenc Józsefet, de most már szót kell emelnem.”¹⁵ És az uralkodó

már szeptember 17-én utasítást adott a hadseregearancsnok Frigyes főhercegnek „... a katonai túlkapások visszafogására és a lojalis alattvalók indokolatlan letartóztatásának megelőzésére.”²¹⁶ Más helyen a román értelmiség védelmében emelt szót hasonló atrocitások okán: „Ma minden főhadnagy politizál és meg akarja menteni az országot, s politikai memorandumokat csinál ahelyett, hogy a kötelességét teljesítené ... Az ország belső rendjének fenntartására, a román intelligenciával szembeni eljárásra vonatkozó óhajtásaidat közöld, kérlek, velem, de nem a katonákkal, akiknek semmi közük hozzá. Nagy nehezen vittem ki, hogy elismertesék a felelős kormánynek joga és hivatása, hogy is legyen ezeknek az ügyeknek bírója, s az ország békés polgársága ne essék egy-eg éretlen subaltern tiszt szeszélyének martalékul.”²¹⁷ Országgyűlési képviselőtársának így fogalmaz: „Amennyire szükségesnek tartom a netalán felmerülő hazaellenes üzemeknek a legkérlelhetlenebb szigorral való elfojtását és megtorlását, éppen annyira helytelenítem ártatlanoknak meghurcolását, valamint minden olyan viselkedést, amely az országban hazafias tótjainknak önértetét sérthetné, vagy ellenük ellenséges érzéseket támaszthatna a magyar nemzet tagjaiban.”²¹⁸

Egyébként ami Tiszának a magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos vélekedését illeti, bőséges példatár idézhető felelős gondolkodásának, s nem utolsósorban előrelátásának bizonyosságaképp. Tökéczki László idézi Tisza nemzetiségekhez való viszonyulásának toleráns voltát, de aggodalmait is kifejező gondolatait: „akár tetszik nekünk, akár nem, az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni. Ebben nem szabad ellenséges lépést látnunk. [...] Csak azt a nagy igazságot, hogy mi egész fellépésünknek nem a nemzetiségek nagy tömege ellen, hanem azon izgató elem ellen kell irányulnia, amely azokat félrevezetni, amely azokat ellenünk fordítani igyekszik. Ezt az államot a magyar nemzet alkotta meg; erre rányomta a maga egyéni bélyegét. Ez az állam más, mint nemzeti jelleggel bíró állam; nem lehet és ennek az államnak kultúrpolitikája más, mint a magyar nemzeti kultúrpolitika nem lehet. De az sem teszi azt, hogy a magyar állam a maga erejével, a maga hatalmával elnyomni akarná e haza idegenajkú polgárainak kulturális törekvéseit, ez nem teszi azt, hogy megfosztani akarnánk őket azon, nyelvökre vonatkozó jogaiktól, melyeket a magyar törvény nekik a nemzet ünnepélyes ígéretei alapján biztosított.”²¹⁹

Választ kíván a kérdés: hogyan formálódott a horvát író véleménye Tisza Istvánról, van-e előzménye az életműben az 1918-ra kristályosodó Tisza-portrénak? A kutató két nyomon indulhat el: az egyik az 1914 óta vezetett napló, a másik az 1918-ból való Krleža-publicisztika.

A *Régmúlt napok* feljegyzéseiben 1915. március 10-éről származó szövegben olvassuk először a magyar politikusról – retrospektív formában, visszaemlékezésékként írja a következőket: „Tisza Zágrábban 1914-ben. Minderről a plaškai papnék, a brinji postások és a szlavón granicsárok határoznak. Egy profil nélküli közösség születik, lejön a dzsentrí a Márk térről, a mi koalíciónk pedig, adjon az Isten nekik könnyű lelket, Tisza grófnál előszobázik Terebesen (*a Terebesi gróf úrnál*)”. A zárójeles rész az eredetiben magyar nyelven szerepel.²⁰ Írunk vélhetően a horvát-magyar viszony 1914-ben bekövetkezett változására céloz, amikor is Tisza István miniszterelnökségének köszönhetően „... a horvát kormányzati rendszeren belül önálló, gazdasági ügyekkel foglalkozó osztály jött létre. [...] 1915 nyarán újra ülésezni kezdenek, és a háború egész időtartama alatt működött a parlamentáris rendszer.”²²¹ A kortárs horvát politikai élet egésze persze árnyaltabb, a politikusok egy része, s az értelmiségi elit korántsem volt elégedett, a horvát parasztpárti vezér, Stjepan Radić például úgy vélte: „... a horvátoknak az lenne a legjobb, ha Ausztria-Magyarország teljes vereséget szenvedne ebben a háborúban, de utána mégis egyben maradna.”²²² A Tisza grófnál előszobázó „koalícióra” történő utalás alighanem Ivan Skerlec személyére is vonatkozik, aki korábban Tisza személyi titkára volt, s báni kinevezését ennek a személyes kapcsolatnak is köszönhette.

A Krleža-naplóban bő egy év múltán (1916. IX. 14.) lelünk újabb, Tiszára vonatkozó utalásra, immár a magyar belpolitika és a közélet kontextusába helyezve – futó történelmi allúzió kíséretében: „Petőfitől Adyig, Hungáriától (extra Hungariam) Hunniáig lehetséges a diagnózis, hogy a magyar ügy nem egészséges. Korvintól a Zrínyiekig és Martinovitstól Jásziig és Tizsáig az ügy nem egészséges.”²³ Bővebb kommentár, majd egy csonka dátumú 1916-os feljegyzésben (1916. szeptember) jelenik meg, Tisza háborús „felelősségére is célozva: „Mindazok után, ami Galiciában történt: *Pesti Hírlap*. 1912 óta ez a *Pesti Hírlap* következetesen: disznó. Ha elfogadjuk, hogy ez a fajta pesti hírlap voltaképpen egy orrszarvú, s hogy mindaz, amit ezek a gazemberek cselekszenek, nem tréfadolog, hanem épp ezen a módon *szállítják vagonszámra az emberi koponyákat Tisza halál-malmaiba*... [A kiemelés L. I.-től.]”²⁴

A galíciai hadszíntér eseményeire történő utalásra oda kell figyelni: Krležát 1915 decemberében mozgósítják, s behívását követően előbb tartalékos tiszt iskolára, majd tartalékos kiképzésére, végül 1916 júliusától a galíciai frontra vezénylik, ahonnan már augusztusban betegen tér haza, majd később hátszói szolgálatot teljesít 1918. október 29-ig.²⁵ Ennek az időszaknak élményeiből építkezik a *Hrvatski bog Mars* (Mars, a horvát hadisten) c. háborús tárgyú novellák megírásakor – a naplóban pedig gyakoriak lesznek a háborúval kapcsolatos elmélkedések, morális konzekvenciák, arról a háborúról, amely „felfal maga körül mindent” (pojede sve oko sebe), amely „brutális energiák megnyilvánulása” (objavljenje brutalne energije), s „minden humanista ideált megsemmisít” (uništi sve humanističke ideale).²⁶ A személyes frontélmények mellett az egykori ludovikás barát, Bontha Géza hadnagy hősi halálának híre sokkolja, s lesz kiváltója az újabb, Tisza István személyét is érintő naplóbejegyzésnek, amely a tizennyolcas Tisza-portré előképe – ezúttal a hivatalos horvát–magyar összefüggései mellett elsősorban Tisza „háborús” felelősségét hangsúlyozva: „1917. II. 17. ... Ezek a mi illusztrisszimusaink ott áldogálnak a Szláv Hársfa alatt, Jelačić bán terén, kezükben cilinder, s a bán úrral egyetemben a gróf Tisza grófi alkóvjából kiszűrődő csengettyűszóra fülelnek. Nem valami dicsőséges helyzet. S a gróf úr minduntalan csönget nekik, már ahogy a grófok szokták, s ahogy nekünk férgeseknek és keheseknek harsog ez a pozsegai «Vergatterung», s mindez a mi kegyelmeseink és méltóságosaink zürzavara ott a Márk téren, akik politikai tökfek módjára veszik ki részüket ebből a nagy diadalból a nevünkben. Bontha Géza elesett, és még hány millió Géza vele együtt? A történelem eltulajdonítja Géza bal kezét, s még annyi ezer mártír jobb lábát, és rájuk építi «alapjait». Kिलótt emberszemekre. Vagonnyi húsrá. Hajónyi húsrá. Flottányi húsrá. Vágóhídnnyi húsrá. S a történelem mindebből kolbászt gyúr, és ezzel a kolbással táplálkozik gróf Tisza. Szép kis lakoma. Nekünk meg az a sorunk, hogy igen bölcs politikusok módján kutyák legyünk e dözsölő asztalok alatt. ...”²⁷

A bejegyzés idején „pro domo” készült meditatív sorok formai keretét már a háborús novellák naturalisztikus, máskor az expresszionizmus eszköztárát felvontulató stílári fordulatai alkotják (*Hrvatska rapsodija* = Horvát rapszódia) – a szöveg végén már a jó ízlés határait átlépve, s szolgálai követve a magyar és a horvát sajtóban, s a közvélekedésben uralkodó felfogást, mely szerint a háború kiobbantásának, a német–osztrák–magyar érdekeknek, az immár bő három éve tartó értelmetlen vérontásnak, a hátszói lakosság nélkülözésének első számú felelőse gróf Tisza István.

Ezt a szemléletet/vélekedést nyomatékosítandó kerül a naplóba 1917. december 12-i dátummal egy a háború folytatásának szükséges voltát hangsúlyozó Tisza-beszédre történő utalás, mely szerint „a gróf úr” „... arról beszélt, hogy mi még «nem tehetjük félre a kardot, csupán az a kérdés, mennyi hőstett kell még, hogy a végső győzelmet biztosítsuk. Önmagában a győzelem nem vitás, de nem lenne jó, ha túl sok optimizmust dédelgetnénk a győzelmet illetően.»”²⁸

Más helyen (1917. XI. 27.) Tiszát a horvátok ellenségeként aposztrofálja egy magyarón érzelmű horvát pénzügyi tisztviselővel folytatott dialógusban: „Tisa nam je neprijatelj! = Tisza az ellenségünk!”²⁹

Ide kívánczó adat a naplóban közzétett, 1947-ben íródott és publikált, *Prije trideset goina* (Harminc év előtt)³⁰ c. esszé retrospektív allúziója a zágrábi érsek (Antun Bauer) szolgálalkúságára, aki 1916-ban „... annak ellenére, hogy «Starčević és Kvaternik» [a horvát Jogpárt politikusai voltak. L. I.] híve volt, hidegvérűen megszavazta Tisza István hadi költségvetéseit, osztrák ágyúk vásárlására aranyszöveget vert a Jellasics-téren felállított szláv hársfába ...”³¹

4.

Miként fentebb említettük, az 1918-as Tisza-portré alakulástörténetében meghatározónak tűnik Krleža 1918-as publicisztikája is. Magyar tárgyú cikkeket sorát közölte az ugyanezen esztendőben indított *Hrvatska riječ* c. napilap hasábjain, amelyek témáit a kortárs magyar sajtó kínálta. Néhány cím felsorolása is jelzi, milyen kérdések foglalkoztatták: *Madjari i naše narodno pitanje* (A magyarok és nemzeti kérdésünk); *Magjarska agonija* (Magyar agónia); *Madžarska štampa o personalnoj uniji* (A magyar sajtó a perszónálunióról); *Károlyi, Wekerle i Tisza o položaju* (Károlyi, Wekerle és Tisza a kialakult helyzetről); *Tisza je htio ovaj rat* (Tisza akarta ezt a háborút); *Magjarske deziluzije* (Magyar dezillúziók); *Magjarska kriza* (A magyar krízis) stb.

Az említett, 1918 augusztusa és decembere közötti írások napra készen kívánták tájékoztatni a horvát olvasót a nyolcszáz éves horvát–magyar társországi viszony korabeli fejleményeiről. A magyar politika szereplőiről sok szó esik bennük Buza Barnától, Jászi Oszkár, Károlyi Mihályon át Tisza Istvánig és Wekerle Sándorig – három írás címszereplője gróf Tisza István. A cikkeket időrend szerint szemlélve első helyen az 1918. szeptember 25-én megjelent *Slom magjarske realne politike* (A magyar reálpolitika bukása) c. írás vonja magára figyelmünket, amely valójában egy Jászi-vezércikk átültetése.³² Tárgya a délszláv területek hovatartozásának sorsa Bécs, illetve Budapest elképzelése szerint. A Max von Hussarek, illetve Wekerle képviselte ellentétes koncepció körüli huzavonáról van szó, mely szerint Bécs Horvátország, Szlavónia, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia egyesítése révén látná megoldhatónak a „jugoszláv kérdést”, míg Wekerle – a trialisztikus átalakulás veszélyét sejtve – ellenzi azt, s Horvátország és Dalmácia egyesítése, illetve Bosznia-Hercegovina *corpus separatumként* Magyarországhoz csatolásával látná lehetségesnek a geopolitikai realizálást. A cikkben Krleža itt talált későbbi *Feljegyzéseihöz* municiót mind Tiszára, mind Wekerlére vonatkozóan. A cikk szerint Tisza korántsem tájékozott a délszláv kérdésben, s bár egyszer már megmentette a horvát–magyar viszonyt a teljes összeomlástól (1914) kompetencia és tájékozódás híján nincs abban a helyzetben, hogy azt a sikert megismételje. Már csak azért sem, mert a magyar kormány, amelyet képvisel, nem „a magyar nemzet kormánya, hanem a feudális plutokráciáé.”

A cikk elején halvány utalás szól Wekerle tájékozatlanságáról, azaz hogy Tisza horvátokkal folytatott tárgyalásairól állítólag csak az újságokból értesült. Mint ma már köztudott: Tisza IV. Károly megbízásából indult a Monarchiához kötődő balkáni területekre 1918 szeptemberében „tényfeltáró körútra”.³³ Kísérője-tolmácsa Nadasdy Béla ezredes volt, a M. kir. VI. horvát-szlavón honvédkerület vezérkari főnöke. Tisza Zágráb, Károlyváros, Zára, Spalato, Ragusa, Cetinje, Mostar érintésével érkezett Szarajevóba, csalódást és megdöbbenést fakasztó tárgyalásai színhelyére, ahol báró Sarkotić István vezérezredes fogadta, s szervezte programját. A Tisza megdöbbenését és felháborodását kiváltó momentum a dr. Vojislav Sola vezette szarajevói politikuscsoport memorandumának átadása volt, amely követelések és valótlanságok sorát

tartalmazta, s „...a bosnyák kérdés rendezését..., az egész délszláv kérdés megoldását...” követelte. Tisza határozott érvelést tartalmazó, majd végül indulatossá fokozódó válasza közben a csoport Karlo Ikić felszólítására: *Hajdemo* (Menjünk innen) szó nélkül, a protokoll elemi szabályait felrúgva, távozott.

A „tényfeltáró utazás” 1918-ban, a háború ötödik esztendejében már nem módosítható a Monarchia eljövendő sorsán. Nem tudni, készítette-e Tisza írásos jelentést tapasztalásairól, ha mégis, sem a hezitáló IV. Károly, sem a bécsi kormányzat, sem Wekerle elképzeléseit nem fordíthatta kedvező irányba, hisz a Habsburg-birodalom sorsát az antant berkeiben már eldöntötték.

Csaknem egy hónappal későbbi cikkben Krleža már a „magyar agóniáról” ír ugyan-csak a *Hrvatska riječ* hasábjain (1918. 10. 18.). A magyar sajtótermékek – írja – a négy háborús esztendőben a „szupremáciáról, a győzelemről, a szlávság elsüllyedéséről és a grófok, bárók, háborús milliomosok, zsidó gyárosok és spekulánsok” orgánumaiként a „magyar nép” „nemzetiségek feletti szupremációjáról” harsogtak, s ez a sajtó most, 1918 őszén, „kijózanodni látszik”, s hasábjain a „szlávokkal való kompromisszum” gondolati lehetősége villan fel. Pedig Magyarország, a „történelmi krízis” közepette, „kormányválságot él át”, s „szánalmas agóniában szemléli a jövőt, amely a Balkán és Románia és a Magas Tátra felől fenyegeti”. Eközben a Magyar Radikális Párt kongresszust tart, ahol „Jászi Oszkár fejt ki a párt politikai programját, s határozathozatalat javasol, amely szerint a magyar állam integritása nincs ellentétben a különféle magyarországi nemzetiségek követeléseivel”. Jászi szolt „a háború mártírjairól”, „az új szociális frontról”, „a magyar újjászületésről”, s „a radikálisok programjáról”, amelyhez Wilson elnök segítségét kérte, s amely program szerint „bevezetésére van szükség”, „népszavazásra”, amely legitimálná „a Duna-völgye és a Kárpátok közötti munkamegosztáson” alapuló „reális gazdasági és földrajzi egységet”, ami megvalósulva „nemcsak a magyarországi nemzetiségeket elégítené ki, hanem a határ túloldalán élő faji rokonaik valamennyi okos aspirációját is.”

Két nappal később (1918. 10. 18.) a perszonalunió magyar sajtóban megjelent információit ismerteti a *Világ*, a *Népszava*, a *Pesti napló*, a *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, s a *Budapesti Hírlap* írásai alapján. A lapok képviselte álláspontot ismertette Wekerlének a kortársakat is meglepő pálfordulásából indul ki. A Bécs részéről javasolt perszonalunió ellenlábásából – mondja – most egyszerre annak vállálójává lett miniszterelnököt „vén, ravasz hajótöröttként” aposztrofálja, „aki már annyi évtizede ügyesen vitorlázik a széllal szemben a magyar politika mocsarában”, s aki parlamenti bejelentésével „180 fokok fordulatot tett szokatlanul felizgatva a lelkeket”.

E mozaikszerűen idézett, Wekerlét minősítő sorok intonációja Krleža 1918-as *Feljegyzéseinek* Tisza-portróját bevezető Wekerle-jellemrajz motívumaival harmonizál. Meglepő viszont, hogy Tisza István lapjának kommentárjait idézve visszafogottan szolt a magyar politikus, azaz Tisza „háborús felelősségéről”, s hiányzik az az indulattól fűtött intonáció, amely a napló vonatkozó passzusait jellemzi. „Tisza orgánuma – írja – ... «Az Újság» és a «Budapesti Hírlap» az utóbbi időben hűvös és objektív tónusban támadnak. Ezek elfogulatlan valószerűséggel konstatálják azokat a motívumokat, amelyek a magyar politika jobb és bal szárnyán mozognak, de belőlük rezignált jermiádok áradnak. Ezek a kétségbeesett kalandorok a károgó Korvin hollókat lesik, s mint a siratóasszonyok jajveszékkelnek és vezércikkeket írnak Mohácsról, a halálról és a gyászról. «Az Újság» ekképpen kérdezi a magyar junkereket: Hát az urak nem látják, hogy az ország, amely egymillió embert veszített, mindnyájunkat követeli? (Ez ugyan-is koncentrációt jelent!) Ezek vagyunk mi mindnyájan! [...] Hát nem irtóztatós, hogy

ezekben a történelmi órákban széjjelszaggattunk? Mert lám, fordul a sors kereke, mi pedig – ahelyett, hogy mi forgatnánk – heverünk a porban és várjuk, hogy eltapossanak bennünket.”⁷³⁴

A fenti szöveget követően közli a *Hrvatska riječ* Krleža egyik, újabb, immár Tisza István személyével foglalkozó írását, amely a *Népszava* kommentárja Tisza 1918. október 17-én elmondott parlamenti beszédének. Itt hangzott el a sokat idézett bejelentés: „Ezt a háborút elvesztettük.” A beszéd politikai és katonai körökből származó reflexióiról sokan sokféleképpen vélekedtek Hatvany Lajostól Glaise-Horstenaun át Borojević tábornokig – mindegyik előtt a hadszíntereken gyakorolt bomlasztó hatását hangsúlyozva. Más források a „morál összeomlásáért” tették felelőssé Tiszát – bejelentése okán.³⁵ A hazai ellenzék a Károlyipárttól a szociáldemokratákon át a radikálisokig fokozott indulattal, s politikai aktivitással reagált. A baloldal reflexiója kiváltképp indulatos, amit a *Népszava* Krleža interpretálta cikke karakterisztikusan dokumentál, s amely – Krleža fogalmazása szerint – a hazai (értsd: magyarországi) közhangulat kifejeződése volt. A naplójegyzetek Krležája, aki mint láttuk már 1917-ben indulatos szavakkal szölt a még magyar miniszterelnök Tisza Istvánról, most nem kevés meglepéssel nyugtázza a magyar baloldal szócsövének gyűlölettől áthatott cikkét. A benne foglaltakkal való teljes azonosulásra vall, hogy az írást szó szerinti közlés formájában nyújtja át horvát olvasóinak: „Még mindig itt van. Még mindig szónokol. Még mindig irányít. Még mindig oktat. Még mindig a népfajok ellen uszít. Még mindig követel valamit. Még mindig gróf Tisza. Mindegy mit beszél, helyesel, mit ellenez, fő, hogy ez az ember még mindig kimerészkedik a fényre, és azt hiszi, vezeti az országot.

Ez az ember, aki kiötlötte és koncipiálta a szerb ultimátumot. Ez az ember, aki konzervativizmusával elérte, hogy valamennyi nemzet gyűlöli a magyarokat. Ez az ember, aki Magyarországon élén megszegyenítette a hóhérokat és a zsarnokságot. Ez az ember, aki kasztja jogainak védelmében kemény kézzel és hidegvérrel nyomta el a népet. Ez az ember, aki Magyarországot átengedte a német katonai pártnak, s ezt Ludendorff és Krupp szolgáljaként tette.

Ez az ember, ez a gróf Tisza még mindig létezik, irányít és szónokol. Ez már kezd elviselhetetlen lenni. Meddig tart még ez? Azt mondta, hogy a *háborút elvesztettük!* A háborúnak ez a kezdeményezője ezt egy filozófus és történész higgadságával jelentette be. Tisza elvesztette a háborút, a nemzet pedig tűr.

A háborút elvesztettük! Ez azt jelenti, hogy ennek az országnak millió lakosa hiába hullott el, hogy a megyéket hiába fosztották meg 30 milliárdtól, hogy az országot hiába fertőzték meg tüdőbajjal és szifilisszel, hiába tették tönkre az életet: hiába tettek tönkre megannyi családot, és tettek nyomorékká és vakká annyi szerencsétlen férfit, hiába tettek tönkre százezer egzisztenciát.

A háborút elvesztettük, mondja ez az ember, akinek mindezért felelnie kellene – s ő még szónokolni merészel. A történelemben még nem volt példa ilyen vakmerőségre. Meddig tűri még ezt az országot!⁷³⁶

A cikk végén, a Tisza-beszéde utalva, Krleža megjegyzi: a politikus „igyekezett elhárítani magáról a felelősséget a háborúért és közölte: hamarosan nyilvánosságra hozza azokat a *dokumentumokat*, amelyek tanúsítják, hogy ő, s kormánya az utolsó pillanatig ellenezte a hadüzenetet.”⁷³⁷

Alig egy hét elmúltával (1918. X. 23) újabb Krleža jegyezte cikket közöl a *Hrvatska riječ*, amely karakterét tekintve eltér az előzőektől. Mint amazok esetében forrásként magyar sajtótermékekre történik hivatkozás, tehát közvetett információknak tekinthetők, az itt közölt szöveg helyszíni riportnak tűnik. Helyszíni tudósítás a pesti parlament üléséről, amelynek három „vezérszónoka” – a cikk címe is utal rá – Károlyi Mihály, Wekerle

Sándor és Tisza István. A tudósítás címe: *Károlyi, Wekerle i Tisza o položaju. Što misle i žele sa jugoslavenima* (Károlyi, Wekerle és Tisza a kialakult helyzetről. Hogyan gondolkodnak a jugoszlávokról és mit kívánnak velük tenni). Az írás keletkezését illetően két feltételezés lehetséges: 1. Krleža Budapestre utazva tudósítóként részt vett az ülésen, 2. valamelyik magyar napilap tudósításának szövegét vette át a lap, s ő volt a horvát nyelvű stilizálója. Nem kizárható a személyes jelenlét – lévén, hogy több utalás szerint 1918-ban Krleža járt Budapesten, talán több ízben is. A helyszíni tudósításra utlanak a szövegben az alábbi, zárójelbe tett közbeszólások: „Hangok a Károlyi Párt felől”, „Hangok a baloldaról”, „Fényes képviselő közbekiált”, „Élénk helyeslés a jobboldalon és közepen” stb.

Károlyit idézve a különbékére tett javaslatát emeli ki, majd a kormány lemondását követelő mondatát, az új kormánynak pedig feladatául szabja a nemzetiségek parlamenti képvisletét.

Hosszabban idézi Wekerlének a Károlyi-beszédhez kapcsolódó reflexióját: „Az előttem szóló azt a feltételt szabja, hogy hagyjam el helyemet. Sohasem vágytam erre. [...] Jöttem, mert hívtak. [...] Kötelességünk az ország integritását megvédeni. Ellenfeleinknek felajánlottuk a békét, abban nem vagyunk vétkesek, hogy javaslatunkat nem fogadták el.” A cseh és a szlovák nemzeti követelések kapcsán hangsúlyozta, hogy „Magyarország kész elismerni a cseh nemzetet”, a szlovákok viszont nem jelezték egyesülési szándékukat a csehekkel. A jugoszláv kérdés kapcsán a magyar–horvát viszonyról szólva a magyar kormány véleményeként ezt közölte: ellenzi a Szent Korona országaiban élő délszlávok egyesülését – külön hangsúlyozva: „a Szent Korona ezen országai közé tartozik Dalmácia is!” Az 1868-as kiegyezési törvény szerint megengedhetetlen a magyar Szent Korona országairól tárgyalni, a törvényt be kell tartani, s „ezt a törvényt védeni kell, amíg érvényben van.” A perszonálunióról annyit mond: jelen pillanatban „gazdasági és pénzügyi okok miatt azonnal megvalósítani nem lehet, a kormány meg fogja hozni a vonatkozó törvényt.”

Harmadikként foglalkozik a riport Tisza felszólalásával, aki „különböző dokumentumokkal bizonyítja, hogy kormánya nem a háború áldozata, ellenkezőleg, mindig arra törekedett, hogy békésen oldják meg a háborút előidéző problémákat.” A tudósítás szerint Tisza azt is közölte: ő volt az, aki a háború kitörése előtt az uralkodót arról kívánta meggyőzni – s ezt „a közös minisztertanács jegyzőkönyve” is bizonyítja –, hogy a Szerbiának küldendő ultimátum tartalmazza: „a magyar kormány sohasem gondolt hódításra”, nem voltak Szerbiával kapcsolatosan területi követelései. Ő maga ezt vallotta „akkor is, amikor a háború már elkerülhetetlen volt”.

A „csehszlovák eszmét” „fantazmagóriának” nevezte, s úgy vélte: „szlovák anyanyelvű polgártársaink tömege elégedett sorsával a polgári Magyarországon. Tisza azt is állítja – folytatódik a tudósítás –, mindenkinek megengedett, közzöttük azoknak is, akik a jelenlegi állapotokat ellenzik, s a szlovák nemzeti követeléseket táplálják.”

Hosszabban ismerteti a cikk Tiszának a jugoszláv, illetve a horvát kérdéssel kapcsolatos kijelentéseit: „Ami a jugoszláv kérdést illeti, amely az utóbbi időben fokozott lendületet vett, azon kell fáradoznunk, hogy a horvát népet időben megszabadítsuk attól a járomtól, amely mélyen a nyakba vág, s végül elérjük, hogy ismét helyreálljon az egyetértés és összhang legyen a magyar és a testvéri horvát nép között.”

A szónok beszédének befejező gondolatait idézve kiemeli, hogy annak vélelme szerint szó sem lehet a Károlyi szorgalmazta „különbékéről”, végül „éles szavakkal” követelte: fel kell lépni „ama kis közösség ellen, amely az országban anarchiát szít”.

A *Hrvatska riječ* e parlamenti tudósítását követően (1918. X. 24.) a *Népszavára* hivatkozva arról informálta olvasóit, hogy a pesti országgyűlésben megtörtént a Tisza

háborúellenességét bizonyító dokumentumok felolvasása. Az informatív cikk szerzője természetesen Miroslav Krleža. Már a címadás jelzi: kétkedik a bemutatott iratok háborúellenességének valóságában: „*Tisza je htio ovaj rat*” (Tisza akarta ezt a háborút). Mielőtt a cikk – finoman fogalmazva is – csúsztatásnak minősülő tartalmáról szólánánk, érdemes röviden áttekinteni a szarajevói merénylet és a háborús hadüzenet közötti időszakban Tisza gondolkodásának, véleményének és döntéseinek folyamatát, amelyet Vermes Gábor bőséges adatalással felvázolt.

A szarajevói merényletet követően a Monarchia Bécsben összegyűlt vezetőinek többsége Conrad von Hötzendorftól, Leopold Berchtoldig egyöntetűen úgy vélekedett: Szerbiát meg kell büntetni. Conrad von Hötzendorf azonnali mozgósítást sürgetve máris indulni szeretett volna Szerbia ellen. Tisza István, aki a merénylet hírére szintén Bécsbe utazott, megfontoltságával, ellenvetéseivel némileg visszafogta az indulatokat. Július 1-jén memorandumban közölte Ferenc Józseffel véleményét, amely szerint végzetes lenne egy bizonyítékok nélküli Szerbia elleni katonai akció, amelynek célja Szerbia feldarabolása lenne. Álláspontját a bécsi közös tanácskozáson is védte Stürgkh, Bilinski és Krobotin ellenében, akik azonnali szankciót sürgettek. Tisza kifejtette: nem járulhat hozzá Szerbia megtámadásához a megfelelő diplomáciai előkészítés mellőzése esetén. Úgy vélte: ultimátumra csak akkor kerülhet sor, ha Szerbia a Monarchia támasztotta feltételeket nem hajlandó teljesíteni. Azt pedig szigorúan elutasítja, hogy a háborús beavatkozást német diktátum szabja meg. Véleményét Ferenc Józsefnek újabb memorandumban fejtette ki – közölve azt is: egy győztes háborút követően is ellenzi Szerbia szuverenitásának megsértését a Monarchia részéről – s ha ilyenre netán sor kerül, a császárnak más miniszterelnököt kell keresnie. Nem hanyagolható tény, hogy álláspontját még akkor sem hajlandó feladni, amikor az uralkodó fenntartás nélkül támogatja a militáns Berchtold és Conrad von Hötzendorf képviselte kemény vonalat. S mindaddig kitartott, míg az ultimátum terve elkészült, ám beleegyezését ekkor is csak úgy adta, „ha a miniszterek tanácsa kisebb határkiigazításoktól eltekintve elutasítja Szerbia annexióját”.³⁸

Tisza végül igent mondott a hadüzenetre, s a hadműveletek megkezdődtek. Döntésének magyarázataként elsősorban a dualista birodalom iránti közizmsert elkötelezettsége, a Szerbia részéről az ultimátumra érkező elégtelennek tekintett válasz említendő, s – Vermes szerint – az is, hogy „... Tisza is egyre inkább magáévá tette a központi hatalmak propagandisztikus érvelését, mely szerint a háborút az igazi agresszor, az Antant kényszerítette rájuk.”³⁹ Tisza Zeyk Margitnak ekkoriban írott levelében olvassuk: „Már nyakunkon volt a hurok; amellyel ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket. Nem tehetünk egyebet, de mégis fáj, hogy így kellett lennie.”⁴⁰ Mindehhez csatoljuk az alábbi idézetet, amely a „mélyen vallásos” Tisza őszinte háborúellenességének mindennél beszédesebb dokumentuma. Ugyancsak unokahúgához írott levelének részletéről van szó: „Borzasztó a győztes háború is, az én lelkemben nyomort, szenvedést, pusztulást jelent minden háború, ártatlan vér kiömlését, ártatlan asszonyok és gyermekek szenvedését.”⁴¹ S hozzátehetjük még 1914. július 15-én a parlamentben tett kijelentését: „... a háború nagyon szomorú ultima ratio, amelyhez nem szabad nyúlni mindaddig, míg minden más megoldási lehetőség be nem zárul, de amelyre természetszerűleg képesnek is kell lenni, amelyet akarni is kell tudni minden nemzetnek és minden államnak, amelyik nemzet és állam akar maradni.”⁴²

Későbbi miniszterelnöki kiállását a háború mellett egyértelműen magyarázza következő, protestáns szemléletű morális tartása, amely személyiségének haláláig meghatározója volt.⁴³

Mindezt Krleža cikkével egybevetve, annak dezinformatív volta nyilvánvaló. Alighanem a hatáskeltés kedvéért exponálja a *Népszavára* hivatkozva írását, hogy a most Tiszát támadó és leleplezni kívánó lap négy évvel korábban (tehát a háború kitörésének eufórikus pillanataiban) „táncolt a vidámságtól és azt írta, hogy a magyar cigányokkal fog csárdást jární a belgrádi konakban.”⁴⁴ Most ugyanez a budapesti lap „árulással vádolja Tiszát”, s az 1914. július 8-i, Ferenc Józsefnek küldött memorandumából azokat a passzusokat emeli ki – a szövegösszefüggésből kiragadva –, amelyek éppenséggel Tisza „feltétlen” háborús elkötelezettségét látszanak igazolni. A memorandumban ugyanis – idézi Krleža a *Népszavát* – „egyebek között ott található ez a mondat is: «egyre közelebb van hozzám a gondolat, hogy ebben a kérdésben fegyverrel a kézben számoljunk le Szerbiával». Azután pedig ez is ott áll: «Általában nem vagyok azon a véleményen, hogy ezt a provokációt lenyeljük, és kész vagyok, abban az esetben, hogyha a mi jogos követeléseinket elvetik, teljes felelősséget vállaljak az elkerülhetetlen háborúért.» Ez is ott áll e dokumentumokban, amelyekkel gróf Tisza bizonygatja, hogy nem akarta ezt a háborút: «Ha Szerbia megtámadná a dolgot, az ultimátum határidejének lejáratát követően azonnal meg kell kezdeni az ellenségeskedést».”

Az idézett passzusokat követően már a cikk szerzőjének állásfoglalását olvassuk, amely a Krleža-szövegek olyannyira jellemző modorával, stílusával vonja magára figyelmünket: „Tisza tehát elismeri, hogy ő javasolta ultimátum küldését Szerbiának, és hogy a kapcsolatok megszakításáért felelősséget vállalt. Most ez a gróf Tisza ugyanabban a parlamentben, öt évvel később, valamiféle filozófiai flegmával kijelenti, hogy a háborút elvesztettük. Mikor fogja a nemzet felelősségre vonni ... ezt a sülyedő hajóról menekülő vörös patkányt!”

Az utolsó mondatokat olvasva, s a Krleža-írások bibliográfiáját szemlélve szembevetve, hogy a *Hrvatska riječ* munkatársa egyetlen szóval sem kommentálja Tisza István 1918. október 31-én történt meggyilkolását. Az október 24-i közleményt követően a „magyar integritásról”, a „dezillúzióról”, a „magyar krízisről” értekezik, s a *Feljegyzések...* Tisza-portréjában sem utal rá. A cikkeken a Károlyi-kormány tevékenységét, Jászi Oszkár reformelképzeléseit, a köztársaság vezetőinek belgrádi Canossa-járását, a csehek, románok, szerbek magyarországi invázióját, a magyar szociáldemokraták balszárnyának aspirációit, az agrárreformmal kapcsolatos vitákat kommentálja – láthatóan a magyar események naprakész bemutatására törekedve.

*

Több ízben szárnyra kelt egy legenda Krleža magyar írói ambícióiról. 1916-ban, pesti tartózkodása idején, állítólag ezért kilincselte Kosztolányinál – egyszer a lakásán, egyszer a *Világ* szerkesztőségében. Tényszerű bizonyítottság híján e legendák továbbra is legendák maradnak. Az viszont tény, hogy életművét olyannyira átszövik a magyar rétegek, hogy az a magyar irodalomtörténet aspektusából sem hanyagolható, s a kor magyar valóságának sajátos, hol torzított, hol viszont hiteles rajzaként is lehet értelmeznünk. Benne a Tisza Istvánról kirajzolódó kép a korban a nemzetiségek körében terebélyesedő, negatívumokat hangsúlyozó magyarság-imázs egy olyan mozaikja, amelyre a nemzetkarakterológiai kutatásnak is érdemes odafigyelnie.

JEGYZETEK

- 1 Ksaver Šandor Gjalski: „Rukovet autobiografskih zapisa.”. In: KŠGj: *Ljubav lajtmanta Miliča i druge pripovijetke*. Zagreb, 1923. 215–216.
- 2 Mann Jolán: „Krležina napročitana hungarica

(Nepoznati hungarološki tekstovi u rukopisnoj ostavštini Miroslava Krleže.” In: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Zbornik radova *XV. (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne*

- predodžbe*. Split–Zagreb, 2013. 67–68.
- 3 Miroslav Krleža: „Magjari i naše narodno pitanje. *Hrvatska riječ* br. 225. 31. kolovoz 1918.
 - 4 Hungaricus [Miroslav Krleža]: „Borba za mađzarsku izbornu reformu.” *Novo društvo*. I. knj. I, sv. 1. str. 17–21. Zagreb, srpanj 1918.; *Novo društvo*. I. knj. I, sv. 3. str. 84–88. Zagreb, rujan, 1918.
 - 5 Miroslav Krleža: „Petőfi i Ady, dva barjaka mađzarske knjige”. *Nova Evropa*. Knj. IV. br. 11. april 1922. 341–354.
 - 6 Lásd erről: Mann Jolán: i. m. 65–71.
 - 7 Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. Zagreb, 1956.
 - 8 Miroslav Krleža: „Zapisi iz godine tisućudevetstotina i osamnaeste”. In: M. K.: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. id. kiad. 479–487.; magyarul: Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok*. Bp., 1965. 528–536. Az emlékiratok fordítói: Ács Károly és Csuka Zoltán. A naplóból vett további áttűtetéseket mi készítettük, ezekre külön nem hivatkozunk.
 - 9 Mann Jolán: i. m. 60–61.
 - 10 Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok*. Id. kiad., 529–531.
 - 11 Uo.
 - 12 Uo. 532–533.
 - 13 Uo. 533.
 - 14 Tökéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Bp., 2000. 112.
 - 15 Idézi Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 1994. 266.
 - 16 Uo.
 - 17 Tisza Betegh Miklós erdélyi kormánybiztoshoz intézett levelét idézi Vermes Gábor: i. m. 266–267.
 - 18 Idézi Vermes Gábor: i. m. 269.
 - 19 Idézi Tökéczki László: i. m. 111–112.
 - 20 Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. id. kiad. 46.
 - 21 Sokcsevits Dénes: *Horvátország. A 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. 440–441.
 - 22 Idézi Sokcsevits Dénes: i. m. 441.
 - 23 Miroslav Krleža *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. id. kiad. 217.
 - 24 Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok*. Bp., 1965. 393.
 - 25 Stanko Lasić: *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb, 1982. 113–114.
 - 26 Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. id. kiad. 84. A Krleža-napló háborús reflexióiról vö. Lökös István: O ratnim refleksijama Krležinih dnevnika *Davni dani. Književna smotra. Časopis za svjetsku književnost XLVII/2015*. br. 177 (3) 75–82.
 - 27 Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok*. Id. kiad. 407.
 - 28 Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. Id. kiad. 338.
 - 29 Uo. 326.
 - 30 Miroslav Krleža: „Prije trideset godina”. *Republika* (3)1947. 734–780.
 - 31 Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok*. Id. kiad. 455.
 - 32 Miroslav Krleža: „Slom magjarske realne politike”. *Hrvatska riječ*. 25. rujan 1918. I. br. 250. 2–3.
 - 33 Vermes Gábor: i. m. 466.; bővebben lásd: Tonelli Sándor: *Tisza István utolsó útja (Sarkotic István báró vezérezredez, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományfőnökének naplója)*. Szeged, 1941.; Nádasdy Béla: *Az utolsó kísérlet 1918*. Bp., 1938.; Janits Béla: „Az utolsó kísérlet. Tisza István magányos politikai missziója a Délvidéken 1918 őszén.” *Hitel* (25. évf.) 2012. 1. sz. 29–45.
 - 34 Miroslav Krleža: „Magjarska štampa o personalnoj uniji”. *Hrvatska riječ*. I. br. 273. str. 1. 18. 10. 1918.
 - 35 Vermes Gábor: i. m. 476–477.
 - 36 Miroslav Krleža: „Tisza i rat. Napadaj socijalista.” *Hrvatska riječ*. I. br. 274. 19. 10. 1918.
 - 37 Uo.
 - 38 Vermes Gábor: i. m. 240–253.
 - 39 Vermes Gábor: i. m. 255.
 - 40 Idézi Vermes Gábor: i. m. 255.
 - 41 Idézi Vermes Gábor: i. m. 254.
 - 42 Idézi Vermes Gábor: i. m. 254–255.
 - 43 Tisza protestantizmusáról vö. Tökéczki László: i. m. 38–62.
 - 44 Miroslav Krleža: „Tisza je htio ovaj rat. Dokumenti pročitani na magjarskom saboru.” *Hrvatska riječ*. I. br. 279. str. 4. Zagreb, 24. 10. 1918.